

Els Tous: ascens i caiguda d'un llinatge nobiliari català (segles XIII, XIV i XV)

Bernat Roca Pascual

AGRAÏMENTS

Vull agrair als membres de l'Associació Amics de Tous que m'han deixat accedir al seu arxiu, el qual, sota el guiatge d'Elisa Vidal i Mas, ha anat creixent i constitueix una font inesgotable per al coneixement de la història de Sant Martí de Tous. A ells dec haver començat aquesta aventura. També a la meua companya, Anna Soler Balsells, amb qui vaig descobrir Tous i els seus tresors amagats: l'encisadora Fou, la tomba del cavaller de l'església i el seu magnífic castell. Tots aquests llocs contenen fragments de l'essència de la història de Tous i formen part indestriable de l'imaginari i la memòria col·lectiva dels seus habitants.

Nota de l'autor: la versió original del treball premiat sobre l'ascens i la caiguda dels senyors de Tous era més extensa que no pas la versió que finalment, per raons d'espai, es publica. Això m'ha obligat a deixar de banda molts aspectes interessants i cabdals de la història dels senyors de Tous. Per aquest motiu, m'he centrat en el moment més apassionant del seu ascens i especialment en la seva caiguda, fet que, com que ha estat envoltat de la coneguda llegenda de la senyora de Tous, és el que, segons la meua opinió, pot ésser més adient per a la present publicació. Com que el nom de Bernat es repeteix sovint en el llinatge dels Tous, he fet servir una numeració per a cadascun d'ells en aquest estudi. He pres aquesta arriscada decisió per a evitar confusions al lector en el ball de noms que s'acosta. És possible que en el futur la numeració canviï a causa de la troballa i la interpretació de nous documents i noves fonts, però el present lector agrairà aquesta simplificació.

També estic agraït a l'arxivera Marta Vives per les facilitats donades. Als professors de la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona, per mostrar als alumnes el ver camí cap al fascinant món de l'edat mitjana. I a Josep Cerdà i Ballester, cavaller i erudit valencià, que custodiava els secrets del mestre de Montesa.

Als meus pares, Carme i Pierre, pel regal més important. Als avis, lligam amb el passat i mestres de vida. A l'Artur, per recordar-me que tot és als llibres. A la resta de la meva gran família, perquè de cadascú he après alguna cosa. Al C. O.: aquesta és la primera pedra. Als amics, que són un suport en la vida. I a Josep Vilaró i Camps, mestre de mestres.

INTRODUCCIÓ

El mes de novembre de l'any 1409 va morir a Sardenya, qui sap si a causa de les ferides causades en la batalla de Sanluri o a causa d'una malaltia que s'estengué durant l'estiu per l'illa, el cavaller Bernat de Tous. Aquest fet luctuós, habitual, al capdavant, en aquells temps, en els quals els nobles dedicaven el seu temps a l'ofici de la guerra, ja fos contra regnes rivals o bé en les disputes senyorials internes, va tenir conseqüències molt greus per al llinatge dels Tous.

Tanmateix, el fet més cabdal, un dels més transcendents de la història de Catalunya, va ser que el gran heroi del moment, Martí el Jove, rei de Sicília i primogènit, i per tant hereu, de la Corona d'Aragó, va morir a Càller pocs dies després de la batalla per unes febres, que una llegenda va voler atribuir a una dama amb qui havia tingut relacions carnals i que li hauria encomanat.¹ De fet, Martí el Jove no va tenir descendència legítima que el sobrevisqués, però sí que va deixar dos infants bastards (un nen, el futur infant Frederic de Luna, candidat al tron vacant durant el Compromís de Casp, i una nena, Violant, ambdós fills de mares diferents).

El Casal de Barcelona trontollava i els Tous havien contribuït al seu darrer moment de glòria, en l'última batalla guanyada, pel fill d'un rei català, abans de l'extinció de la dinastia fundada per Guifré el Pelós. I això, que pot semblar anecdòtic en el mar immens de la història, àdhuc en el de la història de Catalunya, era un fet simbòlic per a la noblesa que representava Bernat de Tous: un llinatge català de l'interior, format en una zona que havia estat la frontera amb els musulmans durant l'alta edat

1. La seva tomba es troba a la catedral d'aquesta ciutat (Cagliari, en italià).

mitjana i que s'havia projectat a partir d'una castlania tot col·laborant amb la monarquia catalana: va participar en la conquesta del Regne de València en temps de Jaume I, regne en el qual els Tous desenvoluparen un paper important dins l'orde de Montesa durant el segle XIV, així com en l'epopeia dels almogàvers a Grècia. Els Tous van ser fidels al rei Pere III durant la guerra contra Castella i també en el regnat breu, que acabà amb un regust tèrbol, del rei Joan I. En temps de Martí I, tot es va complicar quan el donzell Bernat de Tous fou perseguit pel rei per haver ferit un antic veí de Tous en el terme d'Igualada. Més tard, el cavaller Bernat de Tous morí després de la batalla de Sanluri. Havien perdut els Tous el favor de la monarquia i havien anat a Sardenya a recuperar-lo?

No podem saber-ho encara. Coneixíem que la mort de Bernat de Tous havia deixat la seva mare, Francesca Bertran, al capdavant del patrimoni familiar i de la tutela del petit Bernadó de Tous, darrer senyor del castell de la família dels Tous. Després de la mort de Francesca el 1410, la mare del petit Bernadó, Beatriu de Tous, va quedar encarregada de la custòdia del patrimoni del seu fill, sense gaire fortuna. Malgrat tot, en els temps de la nova monarquia Trastàmara encara hi va haver un Alfons de Tous que va presidir la Generalitat en les transcendents Corts del 1413, les primeres de Ferran el d'Antequera, on, sota l'amenaça de la revolta de Jaume d'Urgell, es va consolidar el pactisme i la Generalitat va agafar les regnes del govern enfront dels nous reis Trastàmara. Tanmateix, pocs anys després el castell de Tous va ser venut i altres cases ocuparen el solar d'un dels llinatges més antics de Catalunya. La foscor documental i la llegenda popular van fer la resta, de manera que un mantell d'oblit i de misteri va cobrir el passat dels senyors de Tous.

A pesar de tot, avui l'estat de conservació del castell de Tous és bo gràcies a l'ocupació dels jerònims en l'època moderna, que el deslligà de l'ús militar, i a la generosa aportació de l'actual família propietària, especialment del difunt Narcís Rojas i Godó, del qual l'amor per la història de l'edifici i dels seus antics ocupants ha permès que el lloc conservi un encant especial que enamora a primera vista qui el visita.

L'objectiu d'aquest estudi és, a part de presentar nova documentació i fets desconeguts fins ara, interpretar dades anteriors que estaven disperses i aïllades del seu context històric, de la història d'una branca nobiliària que en molts casos pot ésser paradigmàtica de la situació del regne i de l'elit guerrera que representa. I també relligar-la al seu *background* o rerefons històric, sovint oblidat o menystingut en la mal anomenada *història local*, però clau per a entendre qui van ser els Tous i quin paper van desenvolupar en la Corona d'Aragó durant els segles crucials d'eclosió, expansió i estancament.

EL LLINATGE DELS TOUS: CASTLANS EN TERRA DE FRONTERA

La presència del llinatge dels Tous en la castlania del castell de Tous comença pels volts de l'any 1000 amb Bernat I de Tous i el seu fill Ramon, que eren vicaris o súbdits directes de Guillem d'Oló i homes de la seva confiança. El cavaller Bernat I de Tous fou marmessor del testament de Guillem d'Oló, en el qual Bernat i el seu fill, Ramon de Tous, eren designats castlans.² Pocs castells de Catalunya poden presentar una nissaga d'ocupants de la mateixa família tan llarga com la del castell de Tous. La presència d'aquesta família, que adoptà el nom del castell que defensava, es perpetuà en la castlania durant més de tres segles, en els quals els Tous participaren en els fets més importants de l'expansió de la Corona d'Aragó (batalla de Las Navas de Tolosa, batalla de Muret, conquesta de València, expansió mediterrània, etcètera). Pel que fa a la seva importància a la conca d'Òdena, cal destacar que els Tous foren dels pocs castlans que ascendiren a la plena possessió del seu feu, ja que la majoria de castells romangueren en possessió de la família reial i de la família dels Cardona.

Va ser durant el segle XIII quan un membre de la família Tous, concretament Bernat II de Tous, va acompanyar el seu senyor feudal —el bisbe de Vic— a la conquesta de València. La seva presència en les cartes de poblament medievals valencianes, ja sigui com a protagonistes, ja sigui com a testimonis, és abundant i significativa, i gairebé sempre està lligada al seu paper de monjos guerrers.³ També durant el darrer terç del segle XIII trobem diversos membres del llinatge lligats a l'orde del Temple. I un altre Bernat de Tous (el III), fill del difunt Pere de Tous, féu jurament el 28 de març de 1275 a Ramon d'Anglesola, bisbe de Vic, i renovà les conveniències i els pactes fets pels seus avantpassats.⁴ La reedició del treball de Sans i Travé sobre la caiguda dels templers catalans ha posat de manifest, gràcies a les actes dels interrogatoris, la presència de cavallers d'aquesta família en llocs destacats de l'orde.⁵ També sabem que, com a conseqüència de la persecu-

2. *Tous, mil anys d'història*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981, p. 34.

Guillem d'Oló o de Mediona va morir el 1034 en un enfrontament amb els sarraïns durant una ràtzia d'aquests a la zona d'Argençola. Segons la documentació, va llançar-se a la seva persecució i va caure en un parany dels berbers, on va ser ferit i escapat.

3. Enric GUINOT (ed.): *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, PUV, 2000.

4. Maria del Carmen ÁLVAREZ MÁRQUEZ: *La baronia de la conca d'Òdena*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, p. 234. Fa referència al document de l'ACA, Cancelleria, pergamí 2224, de Jaume I, que en l'edició del present llibre és el número 133.

5. Josep Maria SANS I TRAVÉ: *La fi dels templers catalans*, Lleida, Pagès, 2008.

ció dels templers i de la creació de l'orde de Montesa per part de Jaume II, els Tous tingueren un paper rellevant en aquesta institució, ja que hi ocuparen el lloc més alt durant gairebé tres quartes parts del segle XIV. Cal destacar la figura de Pere de Tous, mestre de Montesa, personatge que és citat sovint en la Crònica de Pere III el Cerimoniós, que va dur a terme importants obres de fortificació al castell de Montesa i que mereix, urgentment, un estudi singularitzat. També cal destacar Asbert o Albert de Tous, el seu germà, que va succeir-lo al capdavant de l'orde de Montesa des del 1374 fins al 1382. Tots dos apareixen relacionats amb Bernat IV de Tous, probablement el seu germà, personatge central de la història del llinatge, com es veurà més endavant.

L'ESCUT HERÀLDIC DE PERE DE TOUS

Aquesta bonica peça, actualment a les mans d'un particular de la Font de la Figuera i procedent del castell de Montesa, va ser donada al Museu Parroquial de Montesa l'agost del 2002. Els escuts tenen 19 cm d'alçada i 16 cm d'amplada. Podrien pertànyer a la capella de Santa Anna, a l'església del castell de Montesa, on sembla que va ser soterrat el mestre.

La mateixa heràldica es conserva en un dels murs del castell de Montesa i a la pica de la parròquia que s'utilitza per a batejar.

Imatge proporcionada per Josep Cerdà i Ballester, historiador i conservador del castell de Montesa.

L'escut de Pere de Tous (1)

En primer lloc hi ha l'escut de Pere de Tous, tercer mestre de l'orde de Montesa (1327-1374), el qual presenta moltes similituds amb el dels seus parents de Catalunya.

Els heraldistes afirmen que les faixes de l'escut de fra Pere de Tous són negres en camp de plata, mentre que les de l'escut dels Tous catalans són blaves en camp de plata. De fet, en la pedra els colors no poden apreciar-se i, per tant, hem de refiar-nos del que els historiadors antics afirmen sobre l'escut de Pere de Tous.

En l'heràldica dels cavallers sovint hi havia petits canvis entre germans i també afegitons amb les armes de les noves famílies i possessions.

Per aquesta raó, la filiació entre els Tous catalans i els valencians encara és més clara, ja que les armes eren iguals o gairebé.

Els altres dos escuts (2 i 3)

Juntament amb l'escut de les armes de Pere de Tous hi ha (al centre) un escut amb les armes reials, els quatre pals, i finalment (més a la dreta) n'hi ha un altre amb la creu antiga de Montesa, flordelisada. Sembla que al final de la seva vida Pere de Tous va fondre, en un únic escut partit, la creu de Montesa i les seves armes familiars, escut que va adoptar també el seu germà Albert de Tous quan va succeir-lo al capdavant de l'ordre de Montesa fins l'any 1382, en què va morir.

ELS ANYS DAURATS: EL REGNAT DE PERE III EL CERIMONIÓS, ASCENS I CONSOLIDACIÓ EN EL PODER DEL LLINATGE DELS TOUS

Si hi ha un moment culminant del prestigi i el poder dels Tous és en el període del llarg regnat de Pere III. Aquest rei tan important, el regnat del qual sempre ha viscut a l'ombra del gran Jaume I, posa a prova la fidelitat dels Tous a la monarquia, prova que superen amb escreix. Durant aquests anys, els Tous es fan personatges afectes a la cort i els seus noms apareixen amb regularitat en els documents al costat dels segells dels reis. Tot i que poques vegades se situen en un primer pla, si es baixa una mica en la cadena del poder es troben fent tasques molt variades lligades als aspectes administratiu i militar. A més a més, ells personalment ascendeixen i aconsegueixen la possessió de feus i castells.

La fortuna no els és esquivia. Cal destacar la presència de dos cavallers: Bernat IV de Tous i Pere de Tous, en poder del qual romandrà el títol de mestre de Montesa durant més de quaranta anys i potser el més remarcable de tots els Tous.⁶

L'any 1347 els Tous adquireixen per primer cop la possessió del castell en el qual han exercit de castlans durant més de tres-cents anys, fet que culmina un ascens social amb un recorregut molt llarg en el temps. També en la branca valenciana del llinatge, Pere de Tous assoleix o continua tenint —les fonts ens són contradictòries— el títol de senyor d'Orpesa, Solanes i Massalavés, entre d'altres, sembla que com a recompensa per la seva tasca en la causa reialista durant la Guerra de les Unions (1347-1348).

De fet, el seu ascens en un temps breu, tenint en compte la lentitud del procés d'ascensió de castlans a senyors, durant els regnats de Jaume II, Alfons el Liberal i Pere III, contrasta amb la ràpida decadència que experimenta el llinatge, acompanyant tot el Principat, durant els regnats dels fills del Cerimoniós: Joan I i Martí I. El fet que les tasques desenvolupades al Regne de València i Mallorca permetin als Tous l'accés a riqueses i possessions al bressol del llinatge i també a la zona de l'actual Castelló, ens reforça la concepció de la guerra com a oportunitat d'enriquiment (i també de perill, no cal dir-ho) del cavaller medieval, i la percepció del recentment conquerit Regne de València com a terra d'oportunitats, com a territori entre exòtic i perillós que permet als homes del nord escapar de les estructures rígides establertes durant segles i socialment més aviat immòbils, almenys fins a mitjan segle XIV. Abans, però, de mostrar el seu vertiginós ascens en la cort de Pere III, cal que anem una mica enrere, al començament d'aquest frenètic segle XIV.

UN MOMENT CRUCIAL EN LA HISTÒRIA DEL LLINATGE: TOUS ESDEVÉ LLOC DE DOMINI REIAL

L'any 1318 el bisbe de Vic cedeix al rei Jaume II el castell de Tous, amb la domus o casa forta de Cucala,⁷ els castells de Montbui i d'Ocelló i el domini de l'Espelt, a canvi d'una renda perpetua.⁸ Aquest fet trans-

6. D'aquests personatges, tradicionalment adscrits a una suposada branca valenciana de la família dels Tous, hi ha una abundant documentació i aspectes interessants que per raons d'espai s'han deixat de banda en el present estudi.

7. Com m'ha indicat Elisa Vidal i Mas, que està treballant en la documentació del castell relativa a l'època moderna, la casa de Cucala és, probablement, l'actual masia de Cal Mestre.

8. *Tous, mil anys d'història*, p. 53.

centenar trenca una dinàmica de segles de domini bisbal i posa el domini de Tous en el joc de la circulació i venda de títols per part dels reis, especialment durant el regnat de Pere III, que és quan Bernat IV de Tous se'l va fer seu. El 20 de juliol de 1319 el rei Jaume II signa un conveni amb el castlà Pere de Tous.⁹ El 1324 ja consta com a castlà el seu fill, Bernat IV de Tous. Antoni Pladevall ens diu que aquest Bernat IV de Tous es va casar dues vegades: la primera amb Constança de Castellolí i la segona amb Isabel de Pròixida. També tenim notícia que aquesta segona muller va deixar un benefici de cent sous per a misses a l'església de Tous l'any 1377. Com veurem més endavant, potser la mort d'algú molt estimat va dur-la a una donació tan generosa i piadosa.

El 1339 tenim documentat Bernat IV de Tous com a veguer de Barcelona i el Vallès.¹⁰ Tot sembla indicar que aquest mateix Bernat IV de Tous va auspicar la construcció de l'església gòtica de Tous, a la qual afegí la seva pròpia sepultura. La tomba va ser estudiada per Martí de Riquer, el qual, per la forma de l'armadura plasmada en el sepulcre del cavaller, va calcular que la tomba podria datar-se entre els anys 1331 i 1343. El fet que no dugui cap inscripció n'ha dificultat la identificació, alhora que ha permès vestir-la de llegendes i ocupants impossibles. En tot cas, és un clar indicatiu de mentalitat en evolució, de presa de consciència de la pròpia importància, d'eclosió d'una consciència de llinatge.

Durant l'any 1341 i sembla que davant la demanda de Bernat IV de Tous, Pere III concedeix que al poble de Tous se celebri mercat els dijous, «die jovis cuius liber septimani».¹¹ Hi ha un altre document del 1345 en el qual el rei Pere III fa menció d'un capbreu del castell i lloc de Tous la redacció del qual sembla que s'encarrega a Bernat IV de Tous, on s'especifica que Tous pertany a la vegueria de Vilafranca i on apareix també *Aqualate* (és a dir, Igualada).¹² Era un capbreu per a taxar el preu de venda del senyoriu de Tous? A la vista dels esdeveniments següents, tot sembla confirmar-ho.

9. Més endavant consta un document del febrer del 1321 de nomenament de Pere de Tous veguer del Bages i el Berguedà per part del rei Jaume II. ACA, reg. 233, f. 147.

10. ACA, reg. 1300, f. 183.

11. ACA, reg. 871, f. 186-189.

12. ACA, reg. 878, p. 139. Crec que, per les dades que he anat trobant, podem assegurar que el topònim *Igalada* és una castellanització o un aragonesisme del topònim original, que s'introdueix en temps dels Trastàmara. A poc a poc va fent-se lloc en la documentació, tot i que els igualadins mantenen la forma catalana *Agolada* fins al segle XIX, que és quan el topònim actual desplaça el medieval.

BERNAT IV DE TOUS, SENYOR DE TOUS

Una fita en la història del llinatge dels Tous és la compra de Bernat IV de Tous a Pere el Cerimoniós, el 17 de març de 1347 i per deu mil sous, de la jurisdicció del terme, això és, el mer i el mixt imperis, del castell de Tous. És a dir, el senyor de Tous podia administrar justícia de forma directa, sense intervenció de funcionaris reials, amb el consegüent i tenebrós dret de plantar forques per tal d'impartir justícia al terme. També hi ha un document datat a Terol el 28 de juny de 1348 en el qual s'encomana la defensa —cito textualment— «et custodia dicti castri» del castell de Perpinyà a Bernat IV de Tous, qui sembla que relleva Bernat de Vilar en la defensa.¹³ És més que probable que parlem del mateix personatge com a governador de Mallorca, i això encaixa molt amb la política de defensa del Regne de Mallorca, del qual Perpinyà va ser la capital.

Sarcòfag de Bernat de Tous: sepulcre gòtic que es conserva a l'església de Sant Martí de Tous (Anoia). Foto: Anna Soler Balsells.

13. ACA, reg. 1462, p. 224. La datació és confusa.

LA TUTORIA DE BERNADÓ V DE TOUS: EL DOCUMENT DEL 1352

Entra aquí en joc un document que pot ser cabdal per a treure l'entrellat de moltes qüestions. És un document de l'any 1352, datat a València el 22 de novembre, que tracta de la concessió de la tutoria d'un nen dit Bernat, en concret Bernardoni de Tous, nom diminutiu que veurem, anys més tard, en una altra tutoria d'un menor d'edat, quan estudiem la fi del domini dels Tous.¹⁴ El document parla de Bernat IV de Tous, a qui es refereix com a «consiliario nostro», detall que ens permet assegurar que és el mateix personatge que també trobem en altres documents d'aquell temps i que ens permet identificar-lo com el mateix personatge que serà governador de Mallorca. El rei Pere III, atenent la petició de Bernat IV de Tous, adjudica la tutoria del seu fill Bernadó (IV) de Tous a Pere de Banyeres, donzell,¹⁵ el qual se'n fa responsable. Hi ha dos testimonis: Galceran de Tous i Ramon de Tous (probablement, germans de Bernat IV de Tous i, per tant, oncles de la criatura). L'assumpte, pel que sembla, requeria una redacció acurada, motiu pel qual es contracten els serveis d'un redactor de luxe: Jaume Conesa, ni més ni menys que el famós escriptor i traductor de la Cancelleria Reial. Aquest fill de la família Conesa de Montblanc va rebre una educació molt bona i va entrar a formar part de la cúria reial.¹⁶

El fet que el document sigui signat a València i que hi apareguin com a testimonis dos membres de la família Tous —Ramon de Tous i Galceran de Tous—, un d'ells tradicionalment assignat a la branca valenciana, penso que és una prova més del fet que les famílies catalana i valenciana dels Tous són, en realitat, una mateixa família amb uns interessos comuns que es mou per tot el territori, i no dues branques que es mouen independentment. No s'ha de descartar la possibilitat que alguns d'aquests membres haguessin nascut a València, com afirma fra Hipólito Samper, l'historiador de l'orde de Montesa del segle XVII, però això no els impedeix ser d'origen català.¹⁷ De fet, Samper confirma la filiació

14. ACA, reg. 895, p. 117 (b).

15. Diminutiu de *dominus* que apareix com a *domisello* en la documentació llatina. És un terme que entre la noblesa designa el noble que no ha estat armat cavaller o, en alguns casos, que no s'ha casat.

16. Ha passat a la història per ser nomenat protonotari reial i haver traduït al català la *Historia Destructionis Troiae* de Guido delle Colonne.

17. Hipólito SAMPER: *Montesa Ilustrada: Origen, fundación, principios, institutos, casas, progresos, jurisdicción, derechos, privilegios, preeminencias, dignidades, oficios, be-*

dels membres del llinatge dels Tous i, pel que es dedueix de la seva obra, tingué accés a documents de l'orde; per tant, estava ben informat. Tot i això, pot haver-hi errors i omissions. Cal també recordar que Samper va escriure la seva obra el 1669 i que el seu context històric és el que és. Per ell també sabem que Pere de Tous es va fer enterrar a Sant Mateu de forma senzilla, però solemne, i que va destacar com a guerrer i constructor d'esglésies i convents i per les obres que va dirigir al castell de Montesa. Pere de Tous és, reitero, un personatge que mereix atenció específica i una biografia més completa.

De la dècada del 1350 tenim un document difícil d'interpretar, però que sembla una concessió de poders a Bernat IV de Tous, cavaller, entre d'altres, per tal de negociar quelcom relacionat amb el conflicte amb el Regne de Sicília i Sardenya. La reina Elionor de Sicília, personatge que signa el document, va haver de renunciar als seus drets sobre el tron sicilià. La reina Elionor era una dona de qui —no sabem si amb simpatia— Rafel Tasis explica que era l'esposa ideal del rei Pere III, per la seva força, astúcia i crueltat.¹⁸ Participava en la vida política del regne i estava tan convençuda com el seu marit, a qui acompanyà en el seu viatge a Sardenya per a reprimir Marià IV d'Arborea, de la integració de Sicília en la Corona d'Aragó. La seva ambiciosa política internacional, i aquest document n'és una mostra, treballava en aquesta direcció, i els èxits posteriors dels seus fills (Joan I i Martí I), i sobretot dels Trastàmara (Alfons V), li van donar la raó a mitjà termini. Bernat IV de Tous va ser un més dels executors de la política reial, cada cop més obertament imperialista. D'aquesta missió diplomàtica, en tenim un altre document posterior, dels anys 1357-1358, en el qual apareixen esmentats els tres delegats reials a Roma —sembla—, Bernat IV de Tous en primer lloc.¹⁹

De l'any 1358 tenim un document signat a València per l'infant Joan, duc de Girona, ja que el rei era a Sardenya. El document tracta de la venda de la jurisdicció dels castells de Banyeres (lloc esmentat abans com a cognom en l'afer de la tutoria de Bernadó), Llorenç i Leger a Bernat IV de Tous.²⁰ Tots aquests castells seran patrimoni dels Tous en

---

neficios, héroes y varones ilustres de la Real, ínclita y nobilísima Religión Militar de N. S. Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama, vol. II, València, Gerónimo Vilagrasa (Imp.), 1669, p. 477-482.

18. Rafael Tasis i MARCA: *La vida del rei en Pere*, Barcelona, Aedos, 1954.

19. ACA, reg. 1030, p. 34 (b).

20. ACA, reg. 993, f. 169-170.

els inventaris posteriors, tret del de Banyeres.²¹ El castell de Llorenç continuarà en mans dels Tous molts anys després de la caiguda del llinatge. Aquest cop, els temes tractats corresponen de segur als afers catalans del llinatge, malgrat que el document se signa a València, regne en el qual crec que els Tous desenvolupaven una tasca militar i d'administració important a canvi de la qual anaven incrementant el seu patrimoni, especialment a Catalunya. Cal tenir en compte que la frontera s'havia anat desplaçant cap al sud i que el regne estava en guerra contra Castella i en conflicte permanent a causa de l'expansió mediterrània.

ELS CAPÍTOLS I LES ORDINACIONS DEL 1357

És sens dubte fruit d'aquest absentisme de Bernat IV de Tous i de la infantesa del seu fill (Bernat V) que, o bé a instància dels jurats i habitants de la vila i el castell de Tous o bé a instància del mateix senyor, es va fer una redacció de capítols i ordinacions per tal que tots els súbdits del nou senyor feudal (recordem que el terme fou adquirit per Bernat IV de Tous no gaires anys enrere) sabessin quins eren els seus deures i les seves obligacions, i les penes corresponents en funció de la infracció. Aquesta crida de l'any 1357 (entre els anys d'activitat diplomàtica de Bernat IV de Tous i abans de la seva estada a Mallorca com a governador) ens ha arribat gràcies a una còpia del *Llibre de la cort del castell de Thous* dels anys 1507-1624 (és a dir, de l'època moderna i durant el temps en què el castell fou possessió dels frares de Sant Jeroni de la Murtra).²² Es tracta d'un seguit de normes per a regular l'activitat agrícola i ramadera de la comunitat i és molt útil per a conèixer aspectes de la vida quotidiana de mitjan segle XIV. Cal recordar que si aquestes normes foren recollides pels jerònims durant el segle XVI és perquè conservaven la seva vigència. Sens dubte, caldrà transcriure-les i publicar-ne un estudi més endavant. Segons diu la crida, foren ordenades entre el senyor Bernat (el IV o el V) de Tous i els jurats Ramon, Pere Ferrer i Ferrer Alsina «e tots los promens del dit Castell loaren e fermaren». Qui sap si, en

21. Julià MIQUEL i LÓPEZ: «La redempció del terme i castell de Banyeres (1376)», *Miscel·lània Penedesenca* (Vilafranca del Penedès), vol. 13 (1989), p. 198. Treball molt interessant que conté un document que permet aclarir un enllaç genealògic sobre la successió en el senyoriu de Tous.

22. ACA, vol. 2490, *Llibre de la cort del castell de Thous* (1507-1624).

aquell temps de males collites, hi havia un zel excessiu per part d'ambdues parts o simplement era una bona manera d'endegar una nova etapa en el senyoriu, el qual havia estat bisbal i reial i ara passava a ser de la família que hi havia viscut durant centenars d'anys.

És bastant evident que Bernat IV de Tous, després de ser veguer, de custodiar el castell de Perpinyà, de dur a terme tasques diplomàtiques importants en els afers d'Itàlia i de mostrar, ell i tot el seu llinatge (cal recordar el paper de Pere de Tous en els afers turbulents del Regne de València), una fidelitat de ferro al rei Pere III, va ser premiat pel rei amb un càrrec que era la culminació d'una llarga i profitosa vida de serveis: la governació del recentment conquerit Regne de Mallorca.

BERNAT IV DE TOUS, GOVERNADOR DE MALLORCA. CULMINACIÓ DE L'ASCENS EN L'ADMINISTRACIÓ REIAL DE PERE III I PREMI A UNA LLARGA TRAJECTÒRIA

Per la investigadora Coral Cuadrada teníem notícia que el 1360 Bernat IV de Tous era governador de Mallorca, on actuava com a jutge en un afer de disputes comercials entre els mercaders estrangers i els de la lliga d'Alcúdia, encara que pels documents trobats més endavant sembla que hi era des de molt abans, probablement des del retorn de l'expedició diplomàtica a Itàlia.²³

Cal contextualitzar els documents i recordar que el Regne de Mallorca havia estat un regne independent, juntament amb els comtats de Rosselló i Cerdanya, que en formaven part, durant més de cinquanta anys i que havia tingut una dinastia de reis pròpia, començada per Jaume II de Mallorca. El Regne insular havia estat una pedra a la sabata per a la Corona d'Aragó durant els conflictes amb França i la pretensió dels reis fou de reintegrar-lo a la Corona o si més no assolir un vassallatge per part dels reis insulars. La viabilitat geoestratègica d'un regne com el de Mallorca, amb territoris a les illes i al continent (comtats de Rosselló i Cerdanya), s'havia demostrat nul·la en els conflictes amb els reis d'Aragó i de França, i per tots aquests motius, justificats o no, el rei Pere III va decidir la seva conquesta i incorporació a la Corona d'Aragó.

23. Coral CUADRADA: *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 2001.

La batalla de Lluçmajor el 25 d'octubre de 1349 va significar el triomf de Pere III sobre Jaume III de Mallorca, que va acabar mort, i la fi del Regne mallorquí, amb la seva integració definitiva a la Corona d'Aragó mitjançant el Jurament per les Illes, realitzat pel rei català abans de començar l'expedició. Aquest Jurament, fet pel rei davant les universitats i viles reials dels tres regnes de la Corona, establia la impossibilitat de separar les illes i els comtats de Rosselló i Cerdanya de la resta de territoris, fet que tanmateix posteriorment es produí amb la Pau dels Pirineus i el Tractat d'Utrecht. L'infant Jaume, fill del rei Jaume III, va ser ferit en la batalla de Lluçmajor i fet presoner. Va ser rei nominal de Mallorca, però només a l'efecte protocol·lari, i rei consort de Nàpols, ja que es casà amb la reina Joana I, i va lluitar tota la seva vida per recuperar el seu Regne. El 1374 va caure malalt i es va retirar a Sòria, on va morir.

Així, doncs, el càrrec de governador de Mallorca era en aquell moment molt important i de gran prestigi, ja que les Illes eren la nova joia de la Corona i per a Catalunya eren una peça clau del comerç i un pont cap al nord d'Àfrica, Sicília i Sardenya. Convé remarcar-ho.

Els documents ens permeten copsar tant la política que el rei va manar desenvolupar a Bernat IV de Tous, com part dels seus poders i les seves atribucions, així com el seu salari com a governador.²⁴ Cal tenir en compte que aquest personatge central en la història del llinatge és qui, gràcies a aquest favor del rei, va poder acumular les riqueses que permeten entendre la compra de castells, drets i jurisdiccions que es produeix durant la segona meitat del segle XIV.

Tenim dos documents, datats el 15 de juliol de 1359 al castell de la Ciutat de Mallorca, que fan referència al governador de Mallorca Bernat IV de Tous, a qui anomenen «consiliario nostro», detall que ens fa estar segurs que som davant el mateix personatge que anys abans compra el mer i el mixt imperis del castell de Llorenç del Penedès, del qui cedeix els seus drets a Bernadó (V) de Tous el 1352 i, probablement, de l'ambaixador esmentat abans. Sembla impossible, però aquest detall, que va passar inadvertit durant molt temps, va confirmar les incògnites sobre la identitat d'aquest cavaller anomenat Bernat de Tous i que, com es pot comprovar, no pertanyia a una inexistent branca mallorquina, com s'ha-

24. Pel seu interès i atesa la importància del personatge, que sobrepassa el marc de la història local de Tous i s'emmarca en el de la història de la Corona d'Aragó, els documents estan transcrits en l'annex.

via arribat a afirmar. En els documents, el rei Pere III dóna potestat a Bernat IV de Tous per a absoldre els castlans i alcaids de fer l'homenatge corresponent i també li dóna llicència per a redistribuir els oficis i beneficis que quedin vacants per cessament o decés.²⁵

Per tant, els poders de Bernat IV de Tous eren militars i judicials i també era el representant legal del poder reial a les illes. No és poca cosa. En poc més de vint anys Bernat IV de Tous havia gaudit d'un ascens notable.

En un document de l'any 1365 s'esmenta Bernat IV de Tous com a «Gubernatorem Regni Maioricarum», se'l tracta de conseller i cavaller i el rei Pere III li dóna «In remunerationem [...] et laboris per vos [...]» la quantitat gens menyspreable de sis-cents rals d'or de Mallorca.²⁶

Tenim un altre document important en el qual Pere III encomana al governador de Mallorca la fortificació d'Alcúdia.²⁷ El document, datat l'11 de març de 1364 a Osca, és prou clar i entenedor, ja que és en català antic. S'hi explicita que és necessari que el «loch de l'Alcúdia, en la isla de Mallorques constituït sia ben guardat e endreçat en manera que puxa ésser ben defès dels enemichs». En aquell llunyà any 1364, els enemics eren fonamentalment dos: d'una banda, l'exèrcit del rei de Castella, Pere I, el qual, malgrat la seva derrota davant la costa de Barcelona el 1358, tornava a la càrrega amb un pacte amb Carles II de Navarra i Eduard III d'Anglaterra; i, de l'altra, el príncep destronat de Mallorca, l'infant Jaume, que s'havia escapat del captiveri el 1362 i havia fugit a la cort angevina de Nàpols, on es preparava per a recuperar el regne perdut, tot i que el seu gran atac es produí finalment anys més tard.

El document exposa la necessitat de fortificar el lloc, fet que ha ordenat el rei i que Bernat IV de Tous ha de supervisar, el qual també ha d'encarregar-se que els llocs de defensa estiguin proveïts d'homes suficients i disposats a actuar quan el capità d'Alcúdia els faci el senyal corresponent. Ho trobem en el fragment següent: «lo dit mur e vall valrien poch si no hi havia compliment de gents per defendre aquell, volem que per vos sia ordenat qu'ls homens ne de quals lochs en temps de necessitat se reculliran en lo dit loch e que aquells haien tal manament que a simple requesta del capità del loch de la Alcudia sien tenguts de metre's e de socórrer al dit loch».

25. ACA, reg. 1165, f. 17.

26. ACA, reg. 1197, p. 53.

27. ACA, reg. 1419, p. 120-121.

No podem estar més d'acord amb Xavier Hernández quan afirma, en parlar del rei Pere III, que estem davant del gran rei fortificador.²⁸ Les notícies sobre la necessitat de fortificar el territori es multipliquen arreu, tant a l'interior com a la costa i les illes: Barcelona, Girona, Alcúdia, Igualada, etcètera. Tal com exposa lúcidament Hernández, hi ha un important canvi de paradigma: del castell com a unitat de defensa del territori es passa a la vila fortificada. Per què actua així el rei? La vila és el lloc de domini del rei i la gent té interessos lligats a la monarquia; en canvi, generalment el castell significa el poder dels nobles, tot sovint enfrontats amb la monarquia o actuant com a contrapoder. Per tant, hi ha dos motius d'aquesta actuació del rei: l'estratègic, de cara a una agressió exterior, i l'administratiu, per a assegurar el control intern del país. Es fa patent la voluntat del rei d'afermar-se en el poder davant de la noblesa; és un enfortiment de la monarquia general a tot Europa, en part pel reviscolament del dret romà.

També hi ha un fragment del text que és molt interessant i que ens acosta a la realitat de l'època, ja que, lluny de la grandiloqüència de les proclames reials i els títols pomposos, reflecteix la dificultat real dels reis de dur a terme polítiques efectives per als problemes del dia a dia que la nostra tecnologia actual ha resolt: «lo sou assignat a aquells per lur offici los sia pagat en lo dit loch en manera ques ells no haien a venir en la ciutat. Car ells anant, vinent e estant en la dita ciutat poria lo dit loch per falta d'ells encórrer peryll». Queda patent que els guardes de la xarxa de talaies i llocs de guaita havien d'anar a cobrar a la ciutat i això ocasionava problemes, ja que aleshores deixaven el seu lloc desprotegit.

Fins ara, sempre s'havia defensat que aquest Bernat de Tous —recordo que en els documents no apareixen ni la numeració ni la filiació exactes— era un personatge de la branca mallorquina de la família amb seu a Binissalem. Com hem vist, això és segurament un error, ja que és el mateix personatge que viu al Principat, on compra castells i hi té els fills. Caldria començar a descartar aquesta suposada branca mallorquina, perquè crec que, com passa amb els Tous considerats valencians (Pere de Tous, Asbert de Tous), en aquell llunyà segle XIV la família Tous era tota d'un mateix tronc, si bé amb possessions diverses en els diferents regnes d'una mateixa corona. La separació i el distanciament es van produir més tard, en ple segle XV, amb el pas de les generacions, quan un llinatge

28. Xavier HERNÁNDEZ: *Història militar de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 2002.

s'estableix a València, a la zona de Castelló, al voltant de la figura de Jofre de Tous, lligat als descendents dels membres de l'orde de Montesa que tenien Sant Mateu com a centre espiritual de la zona del Maestrat. I qui sap si hem estat buscant «massa» persones distingides amb els mateixos nom i llinatge en una època en la qual la demografia era escassa i el grup que tenia el poder era selecte i reduït.

A més a més, l'ascens social del llinatge dels Tous en la seva zona natural d'actuació (el castell de Tous i la conca d'Òdena, i també les valls de Vallbona i Cabrera d'Anoia i la zona del Penedès) no s'explica amb la fragmentació familiar que defensava fins ara la historiografia.

EL MATRIMONI DE BERNAT VI DE TOUS I FRANCESCA BERTRAN EL 1372

Tradicionalment, s'havia cregut que el pas següent en la successió genealògica dels Tous anava de Bernat IV de Tous al seu fill, Bernat V, i que aquest s'havia casat el 1372 amb Francesca Bertran. En vista del que veurem, això no sembla tan clar. Com que hi havia tants personatges del llinatge amb el mateix nom (Bernat de Tous) en la documentació de la segona meitat del segle XIV, sens dubte amb una voluntat de reforçament dinàstic, i com que teníem la informació proporcionada per l'inventari publicat per Ramon d'Alòs, on constava la llista de l'aixovar de Francesca Bertran quan es va casar amb un tal Bernat de Tous, la cosa més lògica era donar tot allò per vàlid. Era segur que un personatge anomenat Bernat de Tous s'havia casat el 1372 amb Francesca Bertran, i suposàvem que era el fill del mateix que havia comprat el domini sobre el castell de Tous.²⁹ Però els documents trobats a Igualada al voltant del plet de Bernat de Tous contra la senyora de Concabella dels anys 1419-1420 ens il·lumina com mai no havíem imaginat sobre aquest afer.³⁰

Aquests documents contenen informació molt important, no tant pel que fa a l'època en què van ser redactats (1419-1420), sinó pel que fa a les còpies i transcripcions de documents anteriors. Especialment, quan

29. *Tous, mil anys d'història*.

30. Es tracta dels documents de l'Arxiu Històric Comarcal d'Igualada amb les signatures API judicials 539-406 i API judicials 531-147. Són dos lligalls d'uns 22 cm de llargada per 15 cm d'amplada que contenen el plet d'Elionora, senyora de Concabella, contra Bernat de Tous.

fan referència a un episodi que permet aclarir aspectes poc clars de la genealogia dels senyors de Tous i establir la naturalesa dels deutes que pesaven sobre el «Castell e Honor de Thous», que és tal com apareix anomenat en aquests documents el senyoriu dels Tous. Són documents del procés dels anys 1419-1420 de Beatriu i Bernadó de Tous contra Elionor, senyora de Concabella, i el seu marit, Pere Ses Comes. Elionor era filla de Tomassa, que va estar casada amb un Bernat de Tous, donzell i senyor del castell de Tous. Però qui era aquest Bernat de Tous si aquell mateix any teníem un matrimoni d'un altre Bernat de Tous amb una tal Francesca Bertran? Doncs era Bernat V de Tous, fill de Bernat IV de Tous, governador de Mallorca.

Una lectura dels documents permet descobrir que l'any 1372 Tomassa (a qui no sabem si anomenar de Sant Climent o de Tous), filla de Francesc de Sant Climent i d'Esclarmonda, reclama uns deutes relacionats amb el seu dot, ja que en aquell temps era vídua de Bernat V de Tous, donzell i senyor del castell de Tous, de qui sembla que tenia una filla, la petita Elionor, de qui era tutora.

La restitució del deute de Tomassa, que era molt elevat, ja que ascendia a seixanta-cinc mil sous, no es completà del tot i sembla que en part es féu amb els diners que ingressaren al patrimoni familiar dels Tous amb el casament de la dita Francesca Bertran amb Bernat VI de Tous (probablement, el cosí de l'anterior). En tot cas, sabem que es van fer servir trenta-cinc mil sous del dot de Francesca, que també devia ser molt important, per a pagar a la dita Tomassa, la qual sembla que no va cobrar mai la resta del dot, ja que el procés judicial de la seva filla Elionor (filla de Tomassa i de Bernat de Tous V) és del 1420 i la restitució de la part dels diners que Tomassa afirma que tenia al castell de Tous s'hauria d'haver fet el 1372. En aquest document s'esmenta Asbert de Tous com a comanador de Peníscola i Montesa i com a germà de Bernat IV de Tous, fill de Pere de Tous, cavaller i senyor del castell de Tous,³¹ que sembla que feren un pacte amb Hug de Cardona per a la restitució d'aquests diners.

Va morir, doncs, el fill de Bernat IV de Tous, governador de Mallorca, havent-li cedit aquest els seus poders el 1352 i probablement fill d'Isabel de Pròixida, la qual va instituir un benefici a l'església de Tous

31. És quasi segur que era el castlà del castell que l'any 1319 signà un conveni amb Jaume II. I, per tant, era el pare de Bernat III de Tous (governador de Mallorca), Pere de Tous (mestre de Montesa), Albert de Tous (mestre de Montesa) i, probablement, Ramon i Galceran de Tous.

el 1377, pocs anys després de la mort de Bernat V de Tous, casat amb Tomassa. I, si no és així, què va dur Isabel de Pròixida, quan ja estava casada amb Olf de Pròixida, el seu segon marit, a deixar a la parròquia de Tous la quantitat gens menyspreable de cent sous per a misses? Qui sap si va fer-ho en recordança del seu primer marit o, probablement, d'un fill, Bernat V, mort en una edat primerenca i que havia deixat una vídua i probablement una filla: Elionora de Concabella. Són hipòtesis que encara han de ser confirmades.

El que sembla clar és que la mort de Bernat V de Tous va provocar una successió cap al nebot del senyor Bernat que havia comprat el castell de Banyeres. Un document de l'any 1391 copiat pels jerònims en època moderna ens explica que Bernat VI de Tous, senyor del castell, institueix un benefici a la parròquia seguint les darreres voluntats del seu oncle («avunculus»). Ho podem assegurar tenint en compte l'afirmació trobada en el document següent, del 5 de desembre de 1376, referent a la redempció del castell de Banyeres: «dominus rex venderim Bernardo de Thous quondam militi vendiderat quamque a venerabili Bernardino de Thous nepote et herede dicti militis».³² Per tant, el Bernat de Tous que era senyor del castell el 1376, era nebot i hereu del que n'havia comprat els drets el 1358. Era probablement el fill d'una germana del cavaller Bernat IV de Tous. Quina? Ho desconeixem.

Així, doncs, fou un altre Bernat el qui es va casar amb Francesca Bertran, i no el fill de Bernat IV de Tous. Segons l'inventari del 1372, Francesca Bertran, filla de Berenguer Bertran, ciutadà de Barcelona, i de Sibila, va dur com a aixovar al castell de Tous, entre altres objectes menors: dos cofres de Pisa, dos cofres amb els senyals dels Bertran, diversos mantells i gonelles de diferents colors (vellut blau, escarlata, daurat, morat, blanc...), tovalloles i matalassos. Sembla que el parament de roba i el mobiliari eren prou abundants, cosa que no ens ha d'estranyar atesa la posició acomodada dels Bertran, una família rica de Barcelona. La gran varietat de colors de la roba descrita ens transporta als detallistes quadres gòtics, en els quals es fa patent la riquesa de la burgesia de les ciutats, en contrast amb l'austeritat dels temps de la conquesta. D'altra banda, en l'inventari els cofres de Francesca duen els senyals dels Bertran, la qual cosa indica l'existència d'una heràldica pròpia, però no necessàriament la d'una noblesa d'origen militar. L'aixovar de la do-

32. ACA, reg. 4300, f. 142r. Vegeu Julià MIQUEL I LÓPEZ: «La redempció del terme», p. 215.

na, malgrat la seva rica procedència, és indicatiu d'un repertori de béns benestant però modest, sobretot quan el comparem amb l'inventari fet anys més tard (quan el llinatge s'esllavissa pel perillós pendent dels deutes), que és molt més opulent (anells d'or, timbres, perles, un mirall d'ivori, etcètera). Cal tenir en compte el caràcter fragmentari de l'inventari del 1372, el qual, per tant, només ens serveix per a constatar que Francesca de Tous, la dona del senyor, augmenta les seves pertinences durant la seva vida. Aparentment, aquest aspecte reforça la imatge de senyora capriciosa que ha forjat la llegenda de la senyora de Tous.

Dels Bertran de Barcelona, en sabem diverses coses. Entre d'altres, que Berenguer Bertran va ser banquer i va concedir grans préstecs al rei Pere III i a la Generalitat en la guerra contra Castella. El 22 de maig de 1367 va comprar per dotze mil florins la baronia de Gelida i decidí refer el castell, que estava en un estat ruïnós. Abans d'endegar les obres de condicionament, atengué un plet amb els habitants de Gelida que es resolgué pacíficament. Aquestes obres van dur el castell a l'esplendor durant el segle XV. Berenguer Bertran va testar el 12 de juny de 1375 i morí al cap de pocs dies, tres anys després de casar la seva filla amb Bernat VI de Tous. Va instituir hereu universal el seu fill, Francesc Bertran.³³

Com podem veure, la família de Bernat VI de Tous jugava fort, ja que el matrimoni amb Francesca Bertran no era un matrimoni qualsevol. Però, per a ella, filla de banquers, aquest casament també era una oportunitat per a entroncar amb la noblesa tradicional, de segles d'antigor. És segur que devien alternar la seva vida amb visites i estades llargues a Barcelona, pel càrrec del seu marit i pels assumptes familiars, i que la parella noucasada devia visitar la principal residència familiar: el castell de Tous. Per a Francesca Bertran, l'arribada a Tous, on en aquell temps vivien unes setanta-set famílies, segons el fogatge dels anys 1365-1370, devia ser emocionant i alhora decebedora. A Francesca, una jove acostumada a la febril activitat barcelonina, filla d'uns banquers enriquits que havia viscut envoltada dels luxes de la vida burgesa de l'època, el castell de Tous devia semblar-li rústec, fosc i fred. Malgrat tot, era el castell d'un senyor important i els seus fills serien cavallers, i amb el temps el castell

33. Les despulles de Berenguer Bertran van ser enterrades més tard, juntament amb les del seu fill Nicolau, en el sepulcre gòtic amb les armes dels Bertran, sepulcre que encara es conserva dins de l'església. El seu fill Francesc Bertran va ser armat cavaller el 1371 per Pere III el Cerimoniós i va ser senyor de Gelida fins el 1417. Va ser agutzil durant el regnat de Joan I i falconer major tant d'aquest com de Martí I.

podia fer-se més còmode i habitable. Poc podia imaginar-se que trobaria la mort, molts anys després, en una cambra que hi havia sobre els graners, envoltada de les seves robes i els seus joiells, però sense el seu marit i el seu fill, angoixada pels deutes i pendent de la tutela d'un nen petit sense pare.

En aquest període, a mitjan regnat de Pere III, i després, durant tot el segle XV, comença a tenir lloc un procés de fusió entre la mitjana i la baixa nobleses —ja en un cert decaïment— i la burgesia (classe ascendent a tot Europa, malgrat la crisi que s'acostava) mitjançant matrimonis mixtos en els quals els uns aporten àmplies fortunes i els altres, la noblesa de sang, cosa que permet als uns i als altres o bé l'ascens social o bé la millora de les condicions de vida i l'accés a certes comoditats i refinaments. El temps dels cavallers comença a esgotar-se, encara queda un segle de glòria i d'idealització literària, però els diners són ja el nou Graal.

La política europea mostra arreu aquests camins: els petits dominis feudals trontollen, els reis tracten d'enfortir el seu poder, els exèrcits de mercenaris assolen els camps de França en la terrible Guerra dels Cent Anys (Catalunya també en pateix les conseqüències). La fam delma el camp amb la pèssima collita de blat de «lo mal any primer» del bienni 1333-1334, al qual seguiran anys de males collites. Malgrat tot, les ciutats, que reben els beneficis de la xarxa comercial, encara manifesten força benestar i un intens dinamisme constructiu (muralls, catedrals, esglésies, cases i palaus de pedra). La fam corre per Catalunya juntament amb onades successives de pesta. L'expansió de les rutes comercials esdevindrà una necessitat vital per al Principat, i Sicília i Sardenya, productores de blat i bases navals al mig del mar, seran peces cobejades en el taulell mediterrani. Aquest és el motiu de les expedicions militars d'ultramar i de la política imperialista del rei Cerimoniós. Tal com va assenyalar Spengler en la seva suggeridora reflexió sobre els cicles de vida dels imperis, «es el imperialismo, según mi concepto, el simbolo típico de las postrimerías. Produce petrificaciones [...] que perduran siglos y siglos, pasando de las manos de un conquistador a las de otro —cuerpos muertos, masas amorfas de hombres, masas sin alma, materiales viejos y gastados de una gran historia—».³⁴ No seran, en el futur, les possessions dels Tous, edificis sense ànima que passaran de mà en mà, curulls d'una gran història passada que ningú no recorda? No serà aquest mateix el

34. Oswald SPENGLER: *La decadencia de Occidente*, Madrid, Austral, 2007.

destí de tota la Corona d'Aragó (autèntic imperi multinacional d'escala mediterrània)...?

Sabem que Bernat VI de Tous i Francesca van tenir com a mínim dos fills: el futur Bernat VII de Tous i una nena, Joana de Tous, que es va casar amb Hipòlit de Rius. Sabem d'ella perquè en l'inventari del 1410, que tractarem més endavant, es parla d'un albarà de l'aixovar d'una filla anomenada Joana (en el document, Johaneta, diminutiu que pot indicar que era molt jove o que hi havia més d'una Joana a la família).

DECADÈNCIA DEL LLINATGE: REGNATS DE JOAN I I MARTÍ I

El regnat de Joan I va començar d'allò més bé per als senyors de Tous. Bernat VI de Tous va ser nomenat veguer de Barcelona i del Vallès el 19 febrer de 1387.³⁵ Un any abans, concretament el 16 d'agost de 1386, el rei Pere III havia aprovat el privilegi d'unió d'Igualada i la seva sotsvegueria a la vegueria de Barcelona, amb l'ordre de purgar taula a Barcelona.³⁶ Sembla que Bernat VI de Tous ascendeix a la categoria de cavaller, ja que des de llavors apareix com a *milites*. El rei Joan I, doncs, assignava el càrrec de la vegueria més important a Bernat VI de Tous, home que coneixia bé la zona, i això volia dir que tindria major control sobre l'ampliació de la vegueria de Barcelona feta un any abans pel seu pare, Pere III. Una dada que confirma plenament aquesta hipòtesi és el fet que, tres anys abans, el 20 de novembre de 1384, el mateix rei Pere III concedia a la vila d'Igualada el privilegi de poder castigar amb la confiscació de béns els qui trenquessin la pau entre els habitants de Castellolí i els d'Ocelló (actual terme del Saió), després d'un litigi de cent anys i de dos anys i mig de bandositats.³⁷ El privilegi està confirmat el 3 de desembre del mateix any per l'infant reial, el futur Joan I. La proximitat entre el castell de Tous i el castell d'Ocelló no permet dubtar del paper que la monarquia de Joan I, que, com hem vist, coneixia prou bé l'assumpte, volia que exercís Bernat VI de Tous per a controlar i verificar la pau gestada en temps del seu pare, Pere III el Cerimoniós.

La realitat és que les bandositats devien continuar, ja que el mateix rei Joan I concedeix el 20 de desembre de 1392, des de València estant,

35. ACA, reg. 1912.

36. Joan CRUZ I RODRÍGUEZ: *Llibre de privilegis de la vila d'Igualada*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

37. Joan CRUZ I RODRÍGUEZ: *Llibre de privilegis*, p. 307-310 i 315.

un privilegi que autoritza els consellers d'Igualada a detenir els qui alterin l'ordre i a alliberar-los si prometen no tornar a aparèixer per la vila. Més tard tindrem noves notícies d'aquestes bandositats.

En el document de nomenament de Bernat VI de Tous com a veguer, del febrer del 1387 s'especifica: «Et vos, dictus Bernardus de Tous, habeatis et recipiatis pro vestris salario et labore quamdiu dictum rexeritis officium illud salarium et ea omnia iura, emolumenta et esdevenimenta que per alios vicarios qui hucusque dictum rexerunt officium sunt recipi assueta». Per tant, Bernat VI de Tous obté el que li correspon com a salari, que sabem que no era gaire alt, però el càrrec li possibilita l'accés a ingressos indirectes més sucosos. El veguer era un funcionari del rei que posseïa un districte i, sobretot, amb funcions policials —garantir la pau i la seguretat—, processals, de conservació de les regalies i de representació del rei. Tenia una petita cort, òrgan de govern, situada a la capital de la vegueria, on hi havia secretaris, jutges i també el sotsveguer.³⁸ Els ingressos directes (salari) pel càrrec de veguer no eren gaire alts, però hi havia uns diners addicionals que el veguer obtenia en funció de la remissió de penes per part dels infractors. Això ha portat Jesús Lalinde a afirmar que no se sap si es cobrava per administrar justícia o s'administrava justícia per poder rebre ingressos. Aquesta situació va dur molta picardia a la institució i pràctiques de delació a canvi de diners; també comportà moltes modificacions en el càrrec de veguer en època moderna (segles XV i XVI), ja que l'Audiència i la Lloctinença General volien limitar la jurisdicció del veguer en els casos en què les quantitats pecuniàries podien ser molt altes. Tot i això, tenim un document en el qual el rei Joan I mana al mestre racional que pagui mil florins a Bernat VI de Tous, veguer de Barcelona.³⁹

D'aquest Bernat VI de Tous sabem que va morir en una data propera al 20 de març de 1399, ja que es conserva una còpia de les clàusules del seu testament, atorgat davant el notari Antoni Sapllana, notari públic de Barcelona, i en el qual institueix hereu universal el seu fill, Bernadó de Tous.⁴⁰ Aquest document, que per diverses raons no s'ha

38. Jordi BOLÒS: *Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 2000.

39. ACA, reg. 1872, f. 19.

40. Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt, signatura 17-1-17 (D4). Cal fer notar que els Sapllana foren posteriorment senyors del castell, la qual cosa no deixa d'indicar-nos que el procés abans assenyalat de decaïment de la noblesa militar tradicional enfront de la noblesa urbana va ser més que clar durant el segle XV.

pogut consultar, pot ser la clau de volta per a acabar de lligar l'arbre genealògic dels senyors de Tous durant la segona meitat del segle XIV. És encara una via per explorar.

EL CREPUSCLE DEL LLINATGE

Bona part de les notícies que teníem dels darrers senyors de Tous eren ja ben conegudes, encara que les fonts no havien estat analitzades a fons. La primera va ser publicada per Joan Segura en la seva excel·lent *Història d'Igualada* i la segona eren els inventaris del castell de Tous del període 1372-1410. En la primera, Joan Segura transcriu un document en què el rei Martí I dóna ordre al veguer de Barcelona i el Vallès (el fet que aquest càrrec hagués estat en mans dels Tous durant molts anys encara fa més evident la delicada situació del llinatge, que passa d'exercir l'autoritat a vulnerar la llei) de capturar, malgrat la pau i treva, Bernat VII de Tous, donzell i senyor del castell de Tous. El seu delictes és haver ferit dins el terme d'Igualada Bernat Simeó, antic súbdit de Tous i ara habitant d'Igualada. Bernat VII de Tous no anava sol, ja que en la malifeta l'acompanyaven el donzell i senyor de Jorba Ramon de Castellolí i el seu fill Joan.

Anteriorment, hem vist que el pare de Bernat VII de Tous havia hagut de mantenir la pau a la comarca entre els Ocelló, castlans dels Cardona a partir de la dècada del 1320, i els Castellolí, uns cavallers, pel que sembla, amb una certa tirada a les violències feudals, ja que els trobem en totes les bregues i que sembla que eren aliats dels Tous: tenim notícia de l'enllaç entre Bernat IV de Tous i Constança de Castellolí i que en l'inventari del 1410 hi ha unes robes «ab senyal de Castelauli» —potser un regal o qui sap si una penyora—.

Cal emmarcar aquest episodi en un context de bandositats (disputes senyorials i cavalcades feudals) a tot el Principat i particularment a la conca d'Òdena —denominació un xic arriscada, però històrica, que fou introduïda per un privilegi reial atorgat al llinatge dels Cardona a final del segle XIV i que els permeté allargassar els tentacles de poder en una zona que era dins la sotsvegueria d'Igualada i que es transformava en una àrea de domini reial cada cop més evident—. ⁴¹ Aquestes bandositats es van enquistar en la vida social del Principat i van esde-

41. El concepte de cavalcada feudal descriu una pràctica nobiliària en la qual el senyor surt a cavall amb altres membres armats (la host) per tal d'exercir, per diversió o amb

venir fenòmens endèmics de llarga duració fins ben entrada l'edat moderna.

Pel que fa a Bernat VII de Tous, fill de Francesca Bertran, és important tenir en compte que Flocel Sabaté⁴² situa el castell de Tous, durant la centúria del 1400, dins la vegueria de Cervera. Per tant, el donzell de Tous sabia que podia actuar dins la sotsvegueria d'Igualada i refugiar-se en el seu castell, fora de la vegueria de Barcelona i lluny de l'abast del veguer, aprofitant l'amuntegament i la contradicció de les múltiples jurisdiccions senyorials pròpies de l'època feudal. Els Tous havien estat veguers, coneixien les lleis i, per tant, sabien com forçar-les.

En l'ordre de Martí I es diu que Bernat VII de Tous era donzell. Així, doncs, és més que probable que es tracti del fill de Bernat VI de Tous i Francesca Bertran i de qui sabem que va morir a Sardenya el 1409. És possible que Bernat guanyés la condició de donzell o bé que es casés amb Beatriu de Tous, que sembla que havia tingut un primer matrimoni en aquest curt lapse de temps, i esdevingués cavaller de ple dret, ja que després apareix com a tal en la documentació relacionada amb la seva mort. La naturalesa de l'escriptura medieval, sempre tan escrupolosa pel que fa a la condició social, fa impensable que aquest petit detall pugui ser un simple capritx de l'escriptor.

Hi ha dos documents que han aportat llum al relat i han resolt dubtes genealògics. Es tracta d'unes cartes datades el 30 de març de 1410 que han permès confirmar hipòtesis anteriors i traçar fermament l'arbre genealògic dels darrers senyors de Tous. Són dues respostes de Martí I l'Humà, a qui han acudit les desesperades dones del castell de Tous perquè el rei intercedeixi a favor de les famílies respectives. En llegir aquesta documentació tan antiga, sovint en mal estat, amb la lletra mig esborrada i amb la major part de fragments en llatí, ens sembla estar escoltant l'eco buit d'una gran cerimònia. Abans hem glossat l'ascens del llinatge, i ara ens toca, amb una certa tristesa, narrar-ne la caiguda.

El rei Martí I demostra que té temps per a una petita tragèdia, una de les moltes que se succeïren en aquell temps i la qual, qui sap si amb una gran dosi d'empatia, li devia recordar molt el drama familiar que ell mateix estava vivint. En llegir les cartes no es fa difícil imaginar el rei

---

una finalitat determinada, la rapinya o la violència sobre els seus súbdits o —fet amb conseqüències legals més greus— sobre altres individus o territoris.

42. Flocel SABATÉ: *El territori de la Catalunya medieval*, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1997.

moribund en el seu palau de Bellesguard, rebent amb paciència els emisaris de la vídua i els seus pares, atribolats pel futur del petit Bernadó i la seva heretat. Les cartes són molt llargues i enrevessades, la qual cosa en fa impossible la publicació íntegra, però són molt emotives, especialment la segona part, circumstància no habitual en la rígida i freda documentació burocràtica.⁴³

Els documents, que estan junts i consecutius, permeten constatar diversos fets interessants. D'entrada, possibiliten elaborar un arbre genealògic més complet de la família del castell, ja que, atesa l'absència d'homes adults al castell, els avis materns es fan càrrec de la situació. Tenim, d'una banda, Francesc de Vilanova i Beatriu de Vilanova, pares de Beatriu de Vilanova o de Tous; i, de l'altra, Francesc Bertran, germà de Francesca i senyor de Gelida. En el segon document apareixen Hug i Berenguer de Copons, donzells, que sembla que estan involucrats en la tutela del petit Bernadó, del qual es diu que és «impuberi» (menor d'edat) i que Bernat VII de Tous «in suo ultimo testamento» el fa hereu, a ell i a Francesca, la seva àvia, tutora del petit, en un testament signat a l'octubre a Sardènia, quan ja devia veure que se li acostava la mort, ja que va morir al novembre i, per tant, a l'octubre ja estava ferit o malalt. No obstant això, sembla que Bernat VII de Tous no confiava gaire en la seva dona, atès que deixava com a tutora de Bernadó, la venerable Francesca de Tous (que va morir pocs mesos després, concretament dijous 5 de juny de 1410), la mare de Bernat VII. També sabem que a l'heretat hi havia deutes en forma de censals, violaris, etc.: «cuius hereditatis [...] censualum et violarios et aliorum debitos».⁴⁴ És un detall important, perquè demostra que els deutes venien d'antic i perquè dóna la pista per a la troballa dels documents dels anys 1419-1420, que constaten que el gruix dels deutes es remunta al darrer terç del segle XIV. La llegenda comença a trontollar.

Tornem, però, al palau del rei Martí I i la carta datada a Barcelona el 30 de març de 1410, dos mesos abans que la mort se l'endugués, mentre preparava la legitimació de Frederic de Sicília, el petit bastard del seu

43. ACA, reg. 2162, f. 110. Amb data de l'any 1410.

44. El *censal* era un instrument de crèdit medieval pel qual el *censatari* rebia uns diners a canvi de comprometre's a pagar una pensió al *censalista*, que era qui deixava els diners. Com a garantia es posaven o bé propietats o bé rendes del censatari. Durant el segle XIV, l'interès que es pagava era del 7,14 %. El *violari* era un censal en què el capital s'havia de tornar quan moria el *censalista* (qui fa el préstec) o bé el seu hereu. Això feia que els seus interessos fossin més alts que els dels censals perpetus.

fill, Martí el Jove. En la carta, el rei expressa el seu dol per Bernat VII de Tous, commogut com estava ell també per la mort del seu fill, al qual esmenta en la carta amb l'expressió «primogenito nostro memoriae gloriose». Parlant dels membres de la família Tous, el rei Martí I recorda que han desenvolupat «officio regne dignitatis nobis ab alto credito» i que han anat a la guerra a causa de la rebel·lió a Sardenya. En parlar del cavaller Bernat, explica de forma molt poètica i entenedridora que es trobava «in flore sui iuventutis», això és, en la flor de la seva joventut, i que va anar a la guerra «non sine magnis [...] expensas», és a dir, amb grans despeses.

Aquesta circumstància posa en evidència que la inoportuna mort de Bernat VII de Tous deixà la hisenda familiar sense diners i sense possibilitat de generar-ne a través de càrrecs i oficis reials i, a més, amb deutes que devia contraure per a anar a la guerra.⁴⁵ Aquesta vegada els Tous no havien pogut treure profit de la guerra i n'havien tastat la cara amarga. L'inventari del 1410, publicat per Ramon d'Alòs, enumera l'existència a la cambra de la torre nova del castell de diversos llibres en paper i pergamí, com ara «les istories del Alexandri, les istories de Tristayn» o bé «la destruccio de la taula redona». També constatem l'existència de llibres de comptes del senyor Bernat, la qual cosa demostra que es duia una certa «comptabilitat» del castell. El castell de Tous segueix fil per randa, en aquest i altres aspectes, els consells que es deriven del comentari als Usatges de Marquilles. No es fa difícil especular que la seva lectura va incitar Bernat VII de Tous a llançar-se a la recerca de nous horitzons i d'aventures com les que havien viscut els seus avantpassats. Qui sap si el jove va marxar pensant que podria recordar les gestes dels avantpassats i començar de nou el «cercle virtuós» de la cavalleria: conquestes, patrimoni i prestigi.

Els inventaris ens permeten evocar una escena dramàtica: una vídua honorable, Francesca Bertran o de Tous, que és gran i a punt de morir, una jove que no sap res del seu marit i un nen petit de qui cal tenir cura i que és hereu d'una casa de llinatge antic i aparentment benestant. Tots tres viuen sols, només amb els escuders, dos esclaus sards, dues esclaves russes —mare i filla— i els servents, en un castell que es troba enclavat en una zona de perilloses bandositats feudals, en un món violent i a vol-

45. L'escàs armament del castell es podria explicar pel fet que el senyor Bernat se'l va endur amb la seva host a la guerra. Malgrat tot, hi ha una quantitat considerable de balles i pavesos.

tes brutal, en el qual passar el simple fet de l'hivern esdevé una obsessió. El castell controla una vall encerclada de boscs i plena de masies disperses on els serfs i els vassalls s'amunteguen vora el foc, quan no estan treballant amb esforç una terra que dóna poc rendiment i de la qual han de retre compte als senyors feudals, a qui tracten amb respecte, però qui sap si amb un menyspreu covat durant generacions.

En la redacció dels inventaris, s'hi impliquen les forces vives del poble i algun servent del castell (el batlle, els jurats, el capellà, un moliner, escuders, etcètera). D'una banda, això és natural, ja que són les persones que entenen de lletres o que coneixen els senyors, però també pot ser un indici que els fets eren prou greus, tot plegat en un temps en què, recordem-ho, esclata el drama de l'interregne derivat de la mort del rei Martí I.

Com que de l'afer dels deutes no se'n sabé res més i com que en l'inventari es trobaren en mans de Francesca Bertran joies abundants i luxoses i una gran quantitat d'utilitatge de cuina, hom no podia oblidar la llegenda de la senyora de Tous, tal com va escriure de forma inspirada N. Rojas.⁴⁶ En tot cas, cal recordar que el 1410 els Tous encara posseïen els castells de Tous, Cabrera, Leger i Llorenç, i el feu sobre el de Claramunt (que sembla que estava en el centre de les demandes judicials del 1420).

Poc temps després, el dijous 5 de juny de 1410, Francesca de Tous morí a la cambra que hi havia sobre els graners. Des d'aquell moment, Beatriu de Tous passà a ser la tutora del petit Bernadó. Sabem que Francesca s'havia casat el 1372. Per tant, devia tenir més de cinquanta anys, pel cap baix. Una ullada als diferents objectes de l'inventari ens permet obrir una finestra al món material i en certa manera espiritual de Francesca Bertran. Va gaudir d'un confort elevat, en relació amb els nivells de l'època, tingué accés a mercaderies arribades de terres llunyanes, quan era jove duia robes acolorides i variades i en la vellesa optà per roba més austera i de colors sobris (on predominava el color negre), però amb un variat assortiment de joies i complements (crespins, anells, fermalls, cors d'argent, etcètera). El seu aixovar original apareix dispers entre les possessions del castell, malgrat que els seus béns personals havien augmentat en el moment de morir. També cal ressenyar l'existència de llibres de comptes de Francesca Bertran amb les entrades i les sortides corresponents a l'any en curs. Aquest fet i els llibres trobats en l'in-

46. Tous, *mil anys d'història*, p. 135.

ventari general demostren que els Tous duïen una comptabilitat més o menys acurada de la seva hisenda. El llibre en pergamí *De les ores de madona santa Maria e les ores de la passio* és un exemplar notable, ja que estava cobert amb tancadors d'argent i d'or. Els mateixos responsables de l'inventari —Pere d'Albareda, Guillem Mas, Francesc Roseta i Pere Jacme— assenyalen que el llibre «es bo e gentil». Sens dubte era un llibre magnífic i, si tenim en compte que en aquells temps prengué força el culte a Maria i el seu paper en la passió de Crist —nocions que afloren en la mística europea femenina del moment—, ens adonarem que Francesca Bertran havia aportat inquietuds i un bagatge cultural urbà i burgès.

De les dues llegendes més arrelades del folklore local de Sant Martí de Tous, la de la cèrvola blanca és, probablement, la més antiga. Té unes clares arrels paganes i precristianes relacionades amb la natura, els éssers de formes canviants i les aigües de la Fou; potser és d'origen altmedieval. Per altra banda, la llegenda de la senyora de Tous (evidentment, més propera al nostre temps, encara que molt retocada) fa referència a un esdeveniment històric amb una base real: la fi del llinatge dels Tous a causa dels deutes que arrossegava el seu patrimoni familiar. Aquesta llegenda ha circulat de forma oral fins als nostres dies i la gent en parlava com si fos un esdeveniment del segle XIX o de principi del XX —fet ben improbable si coneixem el destí del castell després de la desamortització de Mendizábal—. Per tant, la llegenda devia circular de generació en generació fins a perdre's en un passat boirós i cronològicament inexacte. De fet, crec que, per casualitat o causalitat, l'imaginari popular va fondre dos personatges en un de sol: la vídua Francesca Bertran i la també vídua Beatriu de Tous (Vilanova). La llegenda sembla que barreja les dues dones i en fa un sol personatge: d'una banda, la senyora rica i acomodada, estereotip que encaixa més amb Francesca Bertran; de l'altra, la senyora que durant anys es lamenta de la pèrdua del seu patrimoni, paper que és atribuïble a Beatriu de Tous —cal tenir en compte que els plets pel castell duraren més de cent anys—.

Ambdues van haver d'encarregar-se de tirar endavant en temps de dificultats, en absència dels membres masculins de la família i durant la minoria d'edat del petit Bernadó (VIII), darrer senyor del castell del llinatge dels Tous. Francesca va morir el 1410 i Beatriu va continuar lluint durant anys per mantenir el patrimoni familiar.

Penso fermament que, intencionadament o no, la llegenda atribueix a la senyora —o senyores— de Tous la culpabilitat de la ruïna del llinatge de forma equívoca: cal ser conscient que la literatura i la rondallísti-

ca no es poden tractar amb els paràmetres de certesa o falsedat, ja que sempre són veritat com a narració imaginària. Només proposo un simple pas del mite al *logos*. Gola i avarícia, dos dels pecats capitals, són la causa de la ruïna familiar. Ressonen aquí les diatribes d'Eiximenis i els sermons de Vicent Ferrer, del final del segle XIV i principi del XV, davant una moral que es relaxa als centres urbans a recer de l'abundància mercantil i un món que canvia potser massa de pressa als ulls de segons qui. Recordem ací la febril construcció de catedrals com a coartada de l'enriquiment burgès, com va escriure magistralment Georges Duby. La literatura misògina, tant en voga a l'època, no ha passat mai de moda i d'aleshores endavant el relat serviria per a avisar tothom dels perills dels excessos. Qui hagi pogut sentir dels llavis d'una àvia la coneguda llegenda de la senyora de Tous, sap de què parlo. Sempre s'explicava en senyal d'advertiment davant la desmesura.

Tanmateix, a la vista dels documents nous tot això no sembla tan clar. Un parell de judicis trobats inesperadament a l'arxiu d'Igualada i ja comentats anteriorment crec que canvien aquest punt de vista, ja que demostren que els deutes del castell, o almenys una part important, eren anteriors a l'arribada de Beatriu de Tous i tenien més a veure amb el pagament d'un dot i unes esposalles que no pas amb les famoses i suculentos menges de la senyora de Tous.⁴⁷ Els documents posteriors de Beatriu de Tous i la seva aferrissada defensa del patrimoni familiar, la converteixen més en una mare coratge que no pas en una jove malgastadora, paper que la «fosc» documental i la llegenda popular li havien assignat tradicionalment.⁴⁸

Malgrat tot, podem afirmar que en un d'aquests documents hi ha una prova documental que relaciona Beatriu de Tous amb la llegenda: una línia de text que fa referència a ella com a senyora de Tous. És un detall que ens diu moltes coses, tot i que és inexacte jurídicament, ja que Beatriu era tutora del seu fill Bernadó (VIII), veritable senyor del castell. Beatriu de Tous no apareix mai com a senyora de Tous en els fragments

47. Es tracta dels documents de l'Arxiu Històric Comarcal d'Igualada del fons API judicials 539-406 i API judicials 531-147. Són dos lligalls d'uns 22 cm de llargada per 15 cm d'amplada que contenen el plet de la senyora de Concabella contra el senyor de Tous i un altre d'Elionora contra Beatriu de Tous. El mal estat i la considerable extensió en fan impossible la transcripció completa, però contenen elements molt interessants.

48. Del 1431 tenim una sentència favorable a Beatriu de Tous en el seu plet contra la seva filla Lluïsa, comtessa de Luna, i el seu primer marit, Ponç de Perellós. ACA, reg. 2745, f. 37-38.

en llatí, de caire més formal. La documentació judicial, feta per notaris, que són els garants de la legalitat escrita, no deixa marge per a rellicsades d'aquesta mena. Penso que, a part de ser la primera referència documentada d'aquest renom, demostra que *vox populi* s'anava estenent la imatge de Beatriu de Tous que va propiciar i difondre la llegenda. A això, podem afegir-hi un fragment trobat en el lligall 246 de l'ACA d'un dels volums dels jerònims, on hi ha copiat aquest text referent als deutes de Beatriu de Tous amb una prestamista igualadina anomenada Sanceta Taroja: «per lo jutge de la causa ab venda crida publicada en lo dit castell de Tous e per les plasses de la Vila de Gualada». Llegim, doncs, que la sentència s'havia publicat per tot Tous i per les places d'Igualada. Si tenim en compte la importància del boca a boca en aquell temps i el paper d'Igualada com a centre comercial de la conca d'Òdena, podem donar per fet que la notícia s'escampà per la contrada, que anava plena de la història de la venda del castell i de la ruïna de la casa dels Tous, tan poderosa uns quants anys abans.

Fragment del document amb la signatura A.H.C.I. API judicials 531-147 dels anys 1419-1420, en el qual es pot observar la referència a Beatriu de Tous com a *senyora de Tous*.

Sabem que Beatriu de Tous afrontà els judicis esmentats dels anys 1419-1420 i que, finalment, el 21 de gener de 1423 el castell i el lloc de Tous foren venuts, a instància dels creditors, pel preu de sis mil sis-cents lliures a Ponç de Perellós i Van Steenhont. També sabem per un document de l'Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt que el 25 d'abril de 1424, a la torre de la Manresana i davant Martí Cellerer, notari públic de Cervera, el donzell Bernat VIII de Tous —el nostre petit Bernadó— féu donació de tots els seus béns i drets en favor d'Hug de Copons (personatge que havíem vist en el document del 1410 implicat en la seva tutoria), però retingué cent florins d'or d'Aragó per a ell.⁴⁹ No en sabrem res més. Aquest seria un altre aspecte interessant per a descobrir. Què se'n

49. Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt 17-2-28 (A3). Arxiu privat. Només n'hem consultat el regist.

va fer, del darrer Bernat de Tous del llinatge? Serà difícil saber-ho, però penso que les campanyes a Itàlia d'Alfons V el Magnànim podrien ser una opció ideal per a un jove com ell. Potser va acabar en alguna possessió menor de la zona del Penedès, com per exemple Llorenç o Leger. És una de les moltes incògnites que ens resta desvetllar. Beatriu de Tous, la trobem durant anys lluitant en judicis i sentències referents als drets que tenia sobre uns diners de Cardona, i no ens sembla que anés pidolant de masia en masia per les contrades cercant menjar. Anys més tard, uns germans de Beatriu van tractar de recuperar el castell, però no tingueren èxit i els nous propietaris van quedar consolidats. Malgrat tot, sabem que en ple segle XVI el castell de Llorenç era encara propietat d'una Beatriu de Tous.⁵⁰ En ple segle XV, els Sapllana⁵¹ foren senyors de Tous, i ho foren fins l'any 1505, quan Isabel Sapllana i Joan Ram feren cessió del castell al monestir de Sant Jeroni de la Murtra.⁵²

CONCLUSIONS

Penso que ha quedat ben demostrat que el llinatge dels Tous va ser fonamentalment lleial a la monarquia catalana dels reis d'Aragó. Hàbilment integrat en el funcionariat reial durant la baixa edat mitjana arran dels serveis militars prestats a la monarquia durant el llarg període expansiu del segle XIII, a principi del segle XIV va accedir a càrrecs importants i a la possessió plena del seu castell feudal. Els Tous van saber progressar de bracet amb la monarquia.

També van ser un llinatge lleial a l'Església, que vinculà de forma paradigmàtica la seva condició de noblesa militar amb la funció religiosa gràcies a la seva participació crucial en els primers anys de l'orde de Montesa i, abans, en l'orde del Temple. La defensa del rei com a autoritat i la dels principis i la institució de l'Església són característiques molt pròpies de l'època, però no totes les famílies de l'aristocràcia van practicar-les amb tanta continuïtat en el temps com, segons la documentació,

50. Tenim constància que els gegants de Llorenç del Penedès s'anomenen Bernat i Beatriu de Tous.

51. De la família dels notaris de Bernat de Tous.

52. Per al lector interessat a conèixer més a fons aquesta nova etapa del castell de Tous, tenim l'excel·lent treball de N. Rojas i Godó a *Tous, mil anys d'Història*, citat anteriorment, i també, en el mateix llibre, el treball de J. Riba i Gabarró i J. M. Cuyàs i Tolosa sobre el domini dels jerònims.

sembla que ho feren els Tous. Els Tous representen una noblesa baixa o mitjana que no aspirava, a diferència de les grans famílies nobiliàries, a esdevenir un contrapoder del rei. Tampoc no foren una petita noblesa marginal, rebel a l'autoritat, que tingués tirada a les bandositats o a actes indiscriminats contra l'Església. Van ser fidels a la monarquia i exerciren el paper d'executors i transmissors del poder reial, un més dels múltiples tentacles de la monarquia, especialment a l'àrea de la conca d'Òdena, on crec que, incentivats pel rei, van tenir un paper com a contrapoder a la creixent influència dels Cardona.

Hem vist els Tous en defensa de la frontera amb Al-Andalus i en una ambaixada reial a Itàlia; edificant esglésies i monestirs i duent a terme obres de fortificació a Mallorca; garantint la justícia com a veguers de Barcelona i vessant sang en la darrera campanya d'un rei català vers el Mediterrani. Les proves de tot el que s'ha argumentat abans són, penso, irrefutables.

En la seva brusca desaparició sembla haver-hi indicis que proven que els Tous van ser víctimes, d'una banda, del col·lapse i l'estancament de la força militar expansiva del Principat i, de l'altra, de la crisi del final del segle XIV i del XV. Una crisi que va ser general a tot Europa i que ha estat a bastament estudiada. També són exemple d'un procés centrípet —general a tota la Corona d'Aragó— d'aglutinació i concentració de propietats i títols, sovint en favor de l'enriquida burgesia urbana, que ascendeix en la noblesa per via matrimonial o per concessió reial a canvi dels serveis prestats a la monarquia. En molts casos, la noblesa rural esdevé rendista, un indicatiu clar de l'estancament i el conservadorisme propis dels temps de crisi. És lògic que, si una casta militar perd la seva principal funció, entri en decadència o almenys en un cert estancament. El final de les classes patrícies romanes fou molt semblant: un altre cop l'ombra allargada d'O. Spengler planeja damunt nostre.⁵³ De fet, els altres llinatges —pràcticament tots els de l'època feudal— van córrer tard o d'hora la mateixa sort i, o bé es van integrar en branques nobiliàries més grans, sovint en les grans famílies aristocràtiques castellanes durant la monarquia dels Àstúria, o bé es van extingir durant la fi de l'Antic Règim.⁵⁴

53. Oswald SPENGLER: *La decadencia de Occidente*.

54. Curiosament, els Bertran, que accediren a la noblesa d'aquesta faisó, van conservar la condició nobiliària durant segles. Els Fivaller, poderosa família de Barcelona de principi del segle XIV, van comprar el palau de Bellesguard, on morí el darrer rei català de la Corona d'Aragó, i amb el temps van esdevenir molt poderosos, ja que van arribar a entroncar amb la família del virrei Amat del Perú. Els Fivaller i els Bertran,

Bernat IV de Tous i Pere de Tous es fan enterrar solemnement en tombes de pedra. Sembla que comença a formar-se una nova consciència, paral·lela a la que desenvolupava el rei Pere III el Cerimoniós —el qual encarrega estàtues dels seus avantpassats i el 1340 fixà la construcció del panteó reial de Poblet—. Es tracta d'un procés de presa de consciència per part de segones i terceres generacions de conqueridors i guerrers que han fet créixer llurs dominis amb la seva empenta: els fills i els nés s'adonen de la importància dels seus llinatges en el món.

Ens trobem davant una societat fonamentalment bèl·lica i agrícola, malgrat la vida nova que brolla a les ciutats; l'espasa encara és més forta que la ploma. També és una societat amb un ordre social rígid, tot i l'existència d'algunes porositats vitals per tal que la saba del sistema no es coaguli i n'estronqui el funcionament. La noblesa es transmet per la sang i el rei és font de regalies i privilegis, i per a estar a la vora del rei no hi ha res millor que poder recordar en un banquet sumptuós, entre les notes de fons d'un llaüt i el cant d'un gentil trobador, que els avantpassats de la família van ser a València en la jornada de Borriana o amb els almogàvers en la seva campanya ferotge. Tanmateix, el món va canviant i va deixant pas a un món de financers i grans empreses comercials que neixen i s'ensorren ràpidament, víctimes sovint de la llei de les tres generacions, de la sofisticació i l'aburguesament, tal com succeeix avui en moltes empreses que apareixen i s'enfonsen al cap de pocs anys.

Pot semblar reiteratiu, però convé recordar-ho: els Tous foren senyors de la guerra, nobles i fidels a la monarquia, i no pas vulgars mercenaris sense blasó. La lluita (amb tots els graus de violència que això implica) era el seu ofici, i mentre van poder-ne viure, van ascendir en l'ordre social. En el moment en què l'imperi mediterrani de la Corona d'Aragó esdevé més una empresa comercial i marítima, amb els seus gruixuts codis legals, i Barcelona es converteix, juntament amb València, en una «gestoria» dels interessos econòmics de la burgesia emergent, els Tous, i com ells molts altres llinatges feudals de l'interior, comencen a anar de mal borràs, fins que s'extingeixen.

Per altra banda, crec que el que fa tan interessant conèixer la vida dels senyors de Tous és que dins de la trajectòria del llinatge batega una poderosa història que conté elements que ens la fan propera i entenedora. El seu crepuscle final ens permet copsar els vicis i les virtuts que

---

i els mateixos Sapllana, són nissagues paradigmàtiques de tot el que abans hem exposat: decadència dels valors nobiliaris i apogeu del diner.

sempre han existit: la cobdícia, la violència, la generositat, l'amor, entre molts d'altres. I també que del declivi d'una família més o menys destacada poden florir llegendes com la de la senyora de Tous. Són vides i relats que aparentment desapareixen, però que donen lloc a noves històries i que, per tant, no moren mai.

ANNEX DOCUMENTAL

1359 JULIOL 15. CASTELL DE LA CIUTAT DE MALLORQUES

Pere III dóna potestat a Bernat IV de Tous, governador de Mallorca, per a absoldre els castlans i alcalds que tenen castells per al rei, de l'homenatge a què estan obligats per raó de la custòdia dels dits castells.

Nos Petrus Dei gratia rex Aragonum et cetera. Attendentes nos comsisse vobis dilecto et consiliario nostro Bernardo de Tous militi officium gubernationis Maioricarum. Idcirco ne posset nerti in dubium eius potestas per nos vobis concessa extenderetur ad infrascripta. Ideo tenore presentis concedimus vobis dicto Bernardo quod vos vice et pro parte nostra absolvatis et absolvere possitis castellanos sive alcaides qui castra pro nobis tenuerunt vel tenent et de cetero tenebunt ab homagio quo nobis astricti sint ratione custodie castrorum in casu videlicet quo per mortem vel cessum aut decessum vel alias derelinquerent dicta castra. Nos enim cum dicti alcaidi per vos absoluti fuerint ipsos ex nunc pro tunc quitios appellamus. In cuius rei testimonium presentem vobis fieri iussimus sigillo nostro secreto munitam. Data in Castro nostro regio civitatis Maioricarum XV die iulii, anno a nativitate Domini M^o CCC L nono. Signum: Bernardus.

(Thomas de Cavalleria mandato regio facto ad relationem Bernardi Vives, Regentis Cancellerie)

ACA, reg. I 165, fol. 17

1364 MARÇ 11. OSCA

Carta de Pere III a Bernat IV de Tous, governador de Mallorca, en la qual insta a vigilar i reforçar la guàrdia del lloc d'Alcúdia i a facilitar el pagament als homes per tal que puguin realitzar la seva tasca a les talaies de defensa.

Lo Rey

Governador, per ço car és de gran necessitat que'l loch de l'Alcudia en la isla de Mallorques constituït, sia ben guardat e endreçat en manera que puxa ésser ben defès dels enemichs havem provehit e ordenat que'l mur e vall del dit loch sia acabat e que's faça ab la major cuyta que puxa car ben podets veure lo peril que se' porà seguir. E car lo dit mur e vall valrien poch si no hi havia compliment de gents per defendre aquell, volem que per vos sia ordenat que'ls hòmens ne de quals lochs en temps de necessitat se reculliran en lo dit loch e que aquells hien tal manament que a simple requesta del capità del loch de la Alcudia sien tenguts de metre's e de socórrer al dit loch. E per ço car cové que les tala-

yes ordenades en lo dit loch estien continuament en aquell per ço que per mirava d'aquelles no s'hi punxa seguir estàndel, volen que lo sou assignat a aquells per lur offici los sia pagat en lo dit loch en manera ques ells no haïen a venir en la ciutat. Car ells anant vinent e estant en la dita ciutat poria lo dit loch per falta d'ells encórrer peryll. Perquè us dehim e manam expressament que vistes les presents donets endreça e recapte que les dites nostres provisions e ordinacions sien complides ab la mellor manera e pus savia que pугats. E en aço hajats subirana diligència e cura axí com de vós confiam. Dada en Osca sots nostre segel secret a XI dies de març, en l'any de la nativitat de nostre Senyor M CCC LXIII Rex Petrus.

A l'amat conseller nostre mossèn Bernat de Thous, Governador de Mallorca

(Bernat Michelis mandato regio acto per Petrum Boyl, militem et consiliarium)

Al lateral superior esquerre: Pro curia

ACA, reg. 1419, f. 120

1364 MARÇ 6. LUNA

Pere III dona a Bernat IV de Tous, conseller del rei i governador del Regne de Mallorca, sis-cents rals d'or de Mallorca com a pagament per a l'exercici d'aquest càrrec.

Nos Petrus et cet. In remunerationem servicii et laboris per vos dilectum consiliarum nostrum Bernardum de Thous, militem, Gubernatorem Regni Maioricarum, in regimine officii gubernacionis prestiti et sustenti in quo regimine nobis utiliter et fideliter servivistis et servitis etiam prompto corde, tenore presentis damus et concedimus vobis sexcentos regales auri Maiorice, quos vobis assignamus super iuribus et esdevenimentis officii antedicti. Mandantes per hanc eandem procuratori regio Maioricarum presenti et qui pro tempore fuerit quatenus vobis de dictis iuribus et emolumentis dicti officii gubernacionis dictos sexcentos regales auri tribuat et exsolvat vobis tamen sibi restituyente in solucione que vobis inde fiet apocham et presentem per quam iniungimus magistro rationali Curie nostre seu alii cuicumque ab ipso procuratore compotum audituro quod ipso sibi restituyente tempore sui racionii dictas apocham et presentem quantitatem ipsam in eius compoto recipere non recuset. In cuius rei testimonium hanc fieri iussimus nostro sigillo secreto munitam. Data in loco de Luna, sexta die marcii, anno a nativitate Domini M° CCC° LX° quarto. Rex Petrus.

(Domina Regina mandavit mihi Jacobo Conesa)

Al lateral: XV regales maioricarum [...] mandato regio

ACA, reg. 1197, pàg. 53 (b)